

**РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ**

БІБА Ю. В.,
аспірант кафедри теорії,
історії права і держави
та конституційного права
(Національний університет
державної фіскальної служби України)

УДК 340.1

**ІСТОРИОГРАФІЯ ТРАНСФОРМАЦІЇ ВИПРАВНО-ТРУДОВОГО
ЗАКОНОДАВСТВА НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1991–2003 РР.)**

Статтю присвячено історіографії трансформації виправно-трудоного законодавства незалежної України періоду 1991–2003 рр. Продемонстровано її значення для формування нормативно-правового регулювання виконання покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк. Визначено основну джерельну базу історіографії трансформації виправно-трудоного законодавства незалежної України в кримінально-виконавче законодавство та показано її вплив на виконання покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк.

Ключові слова: історіографія, трансформація, виправно-трудоове законодавство, джерельна база, покарання, позбавлення волі.

Стаття посвящена историографии трансформации исправительно-трудоного законодательства независимой Украины периода 1991–2003 гг. Продемонстрировано ее значение для формирования нормативно-правового регулирования исполнения наказания в виде лишения свободы на определенный срок. Определена основная источниковая база историографии трансформации исправительно-трудоного законодательства независимой Украины в уголовно-исполнительное законодательство и показано ее влияние на исполнение наказания в виде лишения свободы на определенный срок.

Ключевые слова: историография, трансформация, исправительно-трудоовое законодательство, источниковая база, наказание, лишение свободы.

The article is dedicated to the historiography of the transformation of the correctional and labour legislation of independent Ukraine from 1991 to 2003. Its significance has been demonstrated for the formation of the normative and legal regulation of the execution of punishment in the form of deprivation of liberty for a fixed term. The main source base of historiography of the transformation of the correctional and labor legislation of independent Ukraine into the criminal and executive legislation is determined and its impact on the execution of punishment in the form of deprivation of liberty for a fixed term is shown.

Key words: historiography, transformation, correctional and labour legislation, source base, punishment, deprivation of liberty.

Вступ. Проблема розбудови української державності на окремих часових відрізках сприяють її розвитку й дають змогу використовувати накопичений досвід в умовах сучасного етапу державотворення. Вивчення історіографії трансформації виправно-трудового законодавства незалежної України періоду 1991–2003 рр. є актуальним завданням вітчизняної історико-правової науки, оскільки воно вважається міждисциплінарною науковою проблемою, а тому її розв'язання свідчить про розкриття об'єктивної картини правового й організаційного забезпечення виконання покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк.

Незважаючи на очевидну наукову і практичну значущість, ці питання ще не були об'єктом самостійного комплексного історико-правового дослідження в теорії та історії держави і права. Варто констатувати, що дисертаційних і монографічних праць, присвячених виконанню покарань у вигляді позбавлення волі на певний строк протягом 1970–2003 рр., дотепер не здійснено. Це зумовлює актуальність питань, що пов'язані з дослідженням сучасної моделі трансформації кримінально-виконавчої системи України в пенітенціарну систему, яка мала б не лише теоретичне, а й практичне значення для вирішення питань розбудови правової системи України.

Теоретичним підґрунтям написання статті стали відповідні наукові положення, що містяться в працях відомих учених у галузі історії, теорії та історії держави і права, кримінально-виконавчого права, політології, а саме: О.М. Андрущак, В.Д. Бабкіна, О.М. Бандурки, Л.В. Бородича, І.Г. Богатирьова, С.В. Васильєва, О.М. Григор'єва, С.Д. Гусарева, В.А. Золотарьова, І.В. Іванькова, А.М. Колодія, Я.Ю. Кондратьєва, О.Л. Копиленка, Г.О. Костюка, В.В. Лунєєва, В.П. Маслова, О.М. Мироненка, П.П. Михайленка, Р.С. Мулукаєва, О.Г. Мурашина, О.П. Неалова, В.І. Олефіра, В.П. Портнова, В.І. Прийстайка, В.В. Россіхіна, А.Й. Рогожина, Ю.І. Римаренка, С.Д. Сворака, В.С. Сідака, О.В. Тимошука, Ю.А. Фролова, А.С. Чайковського, В.М. Чиснікова, М.С. Чистякова, Ю.І. Шаповалова, А.Є. Шевченка, Ю.С. Шемшученка, В.М. Шмоткіна, О.Н. Ярмиша, М.М. Яцишина та ін.

Здобутки цих науковців містять низку системних положень і висновків, які прямо або опосередковано стосуються виконання покарань у вигляді позбавлення волі на певний строк протягом 1970–2003 рр. і створюють теоретичні та практичні передумови для ефективного їх дослідження в реаліях сьогодення.

Поряд з тим, незважаючи на численні публікації щодо вивчення історіографії трансформації виправно-трудового законодавства незалежної України, поки не існує цілісної концепції, яка б урахувала весь накопичений історією спектр знань і базувалась на філософських, історико-правових даних дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є розгляд історіографії трансформації виправно-трудового законодавства незалежної України періоду 1991–2003 рр. і розкриття його впливу на виконання покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк у зазначений період.

Результати дослідження. Розпочинаючи вивчення історіографії трансформації виправно-трудового законодавства незалежної України періоду 1991–2003 рр., на нашу думку, доцільно наголосити, що будь-яке наукове дослідження, і наше не є винятком, використовує накопичену джерельну базу та власні судження й умовиводи щодо тієї чи іншої історико-правової проблематики. В силу того, що зазначений нами в статті період, порівняно із сучасним, не вирізнявся такою кількістю наукових доробок із кримінально-виконавчої проблематики, ми використали джерельні дані дослідження вітчизняних учених-пенітенціаристів, підкріплюючи їх власними судженнями й посиланням на відповідні нормативно-правові, наукові та емпіричні положення.

Зокрема, прогресивним є судження вітчизняного дослідника О.Б. Пташинського, який, вивчаючи систему виконання покарань за часів чинності виправно-трудового законодавства, що приймалося на початку 1970-х рр. і ще не було змінено кримінально-виконавчим законом 2003 р., вже вів мову не про кримінально-виконавчу, а про пенітенціарну реформу як складову частину державної правової реформи, в основі якої лежить перехід від тоталітарної до правової, соціально зорієнтованої демократичної держави, котра, на думку поіменовано-

го вченого, потребувала на той час відповідного державно-правового забезпечення [1, с. 90].

Науковий пошук дав можливість звернути увагу на низку фундаментальних досліджень періоду 1991–2003 рр., що мали вплив на тогочасну пенітенціарну теорію і практику, а також процеси галузевого нормотворення. До найбільш відмітних у хронологічному порядку зараховуємо наведені нижче.

Так, загальні тенденції щодо гуманізації виправно-трудової політики молодого Української держави на початку 1990-х рр. вилилися в дослідження І.Л. Близнюка «Гуманізація виконання покарання у вигляді позбавлення волі та проблеми дозволів, заборон у виправно-трудоному праві України» (1992 р.), виконане на рівні кандидатської дисертації, що дало автору змогу критично оцінити обстановку, яка склалася в місцях позбавлення волі в той період, запропонувати радикальні перетворення у виправно-трудої політиці й науково обґрунтовані зміни у виправно-трудоному законодавстві [2, с. 57–58].

Однією з перших монографічних розробок періоду незалежності України, в якій викладено засади диференціації виконання покарання у вигляді позбавлення волі стосовно окремих категорій засуджених, стала кандидатська дисертація Т.А. Шулежко «Особливості карально-виховного впливу на неодноразово судимих до позбавлення волі жінок, які відбувають покарання у виправно-трудоих установах» (1996 р.). У роботі вчена вперше провела ґрунтовний історико-правовий аналіз соціально-демографічної, кримінологічної й виправно-трудої характеристики неодноразово судимих до позбавлення волі жінок, які відбувають покарання у виправно-трудоих установах, і з'ясувала особливості цієї категорії. Це дало можливість дослідити поведінку жінок у місцях позбавлення волі, їх ставлення до умов відбування покарання та зміни, що відбуваються під впливом цього покарання [3, с. 153].

Фундаментальні засади управління установами виконання покарання у вигляді позбавлення волі в контексті досягнення мети виправлення засуджених розроблено в докторській дисертації В.П. Петкова «Управління виховно-виправним процесом» (1998 р.). Важливість цієї наукової розробки в контексті нашого історико-правового дослідження полягає в одній із ключових наукових сентенцій, виведених В.П. Петковим, що розроблення нормативної бази діяльності установ, які виконують покарання у вигляді позбавлення волі, у нових умовах правового механізму захисту особистості в процесі виконання кримінального покарання, вдосконалення змісту засобів методів впливу на засуджених, забезпечення їх соціальної реабілітації неможливі без глибокого й усебічного аналізу теорії і практики виконання кримінальних покарань на різних етапах розвитку української державності [4, с. 136].

Правова природа такого заохочувального інституту в межах покарання у вигляді позбавлення волі, як умовно-дострокове звільнення засуджених від його відбування, розглянута в кандидатській дисертації М.І. Скригонюка «Прокурорський нагляд за додержанням законів України при умовно-достроковому звільненні засуджених від кримінального покарання» (1999 р.). З історико-правового погляду примітно, що в цій дисертації в динаміці комплексно показано сутність становлення й розвитку інституту умовно-дострокового звільнення від кримінального покарання та прокурорського нагляду за його здійсненням [5, с. 125].

Фундаментальні для теорії і практики виконання покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк положення містяться в кандидатській І.С. Сергєєва «Теоретичні та практичні питання діяльності відділів спеціального обліку установ виконання покарань» (2000 р.). На підставі проведеного дослідження автором запропоновано зміни й доповнення до чинного законодавства й організаційно-методичні рекомендації щодо оптимізації діяльності установ виконання покарань стосовно прийому, обліку, документування і звільнення засуджених [6, с. 131].

На важливості забезпечення досягнення мети виправлення засуджених неповнолітніх у механізмі їхньої постпенітенціарної адаптації наголошено в кандидатській дисертації А.О. Ярового «Проблеми соціальної адаптації неповнолітніх, звільнених з виховно-трудоих колоній» (2001 р.). У цій роботі вперше розроблено поняття механізму соціальної адаптації неповнолітніх, звільнених з місць позбавлення волі; визначено сукупність заходів соціального сприяння звільненим неповнолітнім у їх побутовому і трудовому влаштуванні, орієнта-

ції на навчання, відновлення соціально корисних зв'язків, правового статусу громадянина; обґрунтовано по-новому необхідність пропозицій з удосконалення чинного законодавства для забезпечення процесу соціальної адаптації й діяльності державних органів, громадських організацій, трудових і навчальних колективів щодо здійснення в постпенітенціарний період індивідуальної виховної роботи зі звільненими від покарання неповнолітніми [7, с. 13–14].

У контексті історико-правового дослідження варто зазначити кандидатську дисертацію О.Б. Пташинського «Правові проблеми реформування пенітенціарної системи в Україні» (2001 р.). Для дослідження важливим є виокремлення вітчизняним ученим восьмого періоду в історії розвитку пенітенціарної системи (з квітня 1958 р., коли місця позбавлення волі в черговий історичний раз були повернуті з Міністерства юстиції до системи Міністерства внутрішніх справ, де вони перебували до 22 квітня 1998 р.). Так, аналізуючи й оцінюючи особливості восьмого періоду в історії розвитку пенітенціарної системи, дослідник зазначив, що ця доба була переломною на шляху до розбудови сучасної (на час виконаного О.Б. Пташинським дослідження – 2001 р. – прим. авт.) пенітенціарної політики [1, с. 85].

Проведеним дослідженням встановлено, що найбільший доктринальний вплив на процес трансформації виправно-трудового законодавства України в кримінально-виконавче мала докторська дисертація А.Х. Степанюка «Актуальні проблеми виконання покарань (сутність та принципи кримінально-виконавчої діяльності: теоретико-правове дослідження)» (2002 р.). Вивчення цієї фундаментальної праці дало підстави виокремити найбільш вагомий науковий результати, а саме:

1) запропоновано закласти в Україні основи теорії істинного (а не сурогатного) кримінально-виконавчого права, яке не тільки за формою, а й за змістом має відрізнятися від виправно-трудового права й вирішити завдання дослідження актуальних проблем виконання покарань, що дає змогу стверджувати про створення в Україні науки кримінально-виконавчого права, вироблення доктрини національного кримінально-виконавчого права, яка ґрунтується на правовому осмисленні категорій, найбільш важливих для теорії виконання покарань;

2) наведено правове осмислення критеріїв і точності категоріального апарату й вироблено основні ідеї, необхідні для розбудови несуперечливої кримінально-виконавчої системи, кримінально-виконавчого права як конкретної науки про реалізацію обмежень прав і свобод засуджених;

3) запропоновано зміну способу бачення і прочитання діяльності органів та установ виконання покарань;

4) проведено трансформацію найбільш важливих категорій і понять, якими є такі як «кримінально-виконавче право», «кримінально-виконавче законодавство», «виконання покарань», «відбування покарань», «кримінально-виконавча (екзекутивна) діяльність», «принципи кримінально-виконавчого права»;

5) запропоновано докорінну зміну методів вирішення проблеми реалізації кари, розширено й удосконалено теоретичні та методологічні компоненти про реалізацію кари;

6) вирішено протиріччя між обмеженістю вже досягнутого в рамках виправно-трудового права рівня знань про діяльність органів та установ виконання покарань і необмеженістю творчих можливостей пізнання проблем виконання покарань, що відкриваються з позицій науки кримінально-виконавчого права;

7) унесено конкретні пропозиції до проекту тогочасного Кримінально-виконавчого кодексу (далі – КВК) України у формі авторських редакцій таких статей: «Мета і завдання кримінально-виконавчого законодавства України»; «Кримінально-виконавче законодавство України»; «Принципи кримінально-виконавчого законодавства України»; «Принцип законності»; «Принцип поважання прав людини»; «Принцип гуманізму»; «Принцип справедливості»; «Принцип невідворотності виконання покарання»; «Основи правового становища засуджених»; «Органи й установи виконання покарань» [8, с. 6–8].

Першою вітчизняною монографічною роботою щодо вивчення міжнародних стандартів у сфері виконання кримінальних покарань стала кандидатська дисертація В.А. Львовича

кіна «Нормативно-правові та організаційні засади забезпечення реалізації в Україні міжнародних стандартів з прав і свобод засуджених до позбавлення волі» (2002 р.). У науковій розробці за результатом виконання низки конкретних наукових завдань автору вперше вдалося запропонувати оптимальний механізм процесу імплементації міжнародних стандартів з прав і свобод засуджених до позбавлення волі в національне законодавство України, що в подальшому позитивно вплинуло на формулювання норм КВК України 2003 р. на предмет відповідності міжнародним пенітенціарним стандартам [9, с. 4–5].

Одним із перших вітчизняних досліджень, у якому розглядалися питання реалізації стосовно засуджених до позбавлення волі такого принципу, як раціональне застосування примусових заходів і стимулювання правослужняної поведінки, була кандидатська дисертація М.В. Романова «Правове регулювання заходів стягнення, що застосовуються до осіб, позбавлених волі» (2002 р.). З огляду на предмет дослідження, важливо відмітити, що в названій дисертації автором проведено історико-порівняльний аналіз наукових джерел, а також аналіз практики застосування дисциплінарних стягнень, що дало змогу розробити класифікацію цих заходів, яка вбирає в себе досягнення науки й ураховує вплив конкретних стягнень на особу засудженого та його правовий статус. Також підтримуємо позицію М.В. Романова, який вважає, що правильним рішенням законодавця є те, що правом застосування заходів стягнення наділена порівняно невелика кількість посадових осіб кримінально-виконавчих установ, оскільки це дає можливість зосередити здійснення дисциплінарної практики серед посадових осіб, які дійсно знайомі з реальним станом дисципліни в певній установі [10, с. 184–186].

Дослідженню такого засобу виправлення засуджених, як суспільно корисна праця, в аналізованій період історіографії присвячено кандидатську дисертацію С.О. Стефанова «Організаційно-правові проблеми трудової зайнятості засуджених у місцях позбавлення волі» (2002 р.). Примітно зазначити, що ця робота містить самостійний підрозділ, у якому досліджено історію формування інституту трудової зайнятості засуджених, законодавчої бази УРСР і СРСР з питань працевикористання засуджених, динаміки його розвитку, факторів, які впливають на його розвиток, пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання трудової зайнятості засуджених [11, с. 14–42].

Ураховуючи той факт, що процес виконання/відбування покарання у вигляді позбавлення волі вирізняється двоєдиною природою, тобто обов'язковою ознакою є наявність двох суб'єктів – виконання й відбування покарання, в цьому контексті важливо відмітити кандидатську дисертацію А.О. Галає «Організаційно-правові засади формування та функціонування персоналу установ виконання покарання» (2003 р.). Зокрема, як наслідок виконання конкретних наукових завдань серед найбільш вагомих результатів зазначеного дослідження варто відмітити такі:

- розроблено Концепцію роботи з персоналом кримінально-виконавчої системи на засадах пропонованих дисертантом положень формування персоналу;
- запропоновано закріплення специфічності професій персоналу установ виконання покарання в Державному класифікаторі, а спеціалізацію «Кримінально-виконавча діяльність» – у Переліку напрямів та спеціальностей підготовки фахівців (специфічними професіями запропоновано керівництво виправного закладу, вихователь, фахівець безпеки, пенітенціарний психолог);
- запропоновано контрактну форму проходження служби та розроблено Типові контракти працівників установ виконання покарання;
- запропоновано переглянути наявні штати і сформувати типову організаційну структуру управління в установі виконання покарання [12, с. 178].

Висновки. Здійснений автором статті аналіз історіографії трансформації виправно-трудового законодавства незалежної України періоду 1991–2003 рр. дає можливість розумівати таке. Невід'ємним складником дослідження історіографії трансформації виправно-трудового законодавства незалежної України в зазначений період є її джерельна база. Шляхом її вивчення автору вдалося провести ґрунтовний аналіз найбільш вагомих теоре-

тико-прикладних напрацювань українських учених і практиків-пенітенціаристів періоду 1991–2003 рр.

Проведене дослідження засвідчило, що вироблені вітчизняними вченими доктринальні положення, дефініції, а також пропозиції щодо конструювання норм законодавства у сфері виконання покарань за нових політико-правових умов (особливо у зв'язку з прийняттям нового законодавства про кримінальну відповідальність) сприяли ефективному розробленню відповідних законопроектів і, врешті-решт, прийняттю 11 липня 2003 р. КВК України, що засвідчило завершення логічного процесу трансформації виправно-трудового законодавства в кримінально-виконавче.

Список використаних джерел:

1. Пташинський О.Б. Правові проблеми реформування пенітенціарної системи в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Київ, 2001. 185 с.
2. Близнюк І.Л. Гуманізація виконання покарання у вигляді позбавлення волі та проблеми дозволів, заборон у виправно-трудовому праві України: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 1992. Богатирьов І.Г. Українська пенітенціарна наука: монографія. Дніпропетровськ: ДДУВС, 2008. С. 56–58.
3. Шулежко Т.А. Особливості карально-виховного впливу на неодноразово судимих до позбавлення волі жінок, які відбувають покарання у виправно-трудових установах: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 1996. Богатирьов І.Г. Українська пенітенціарна наука: монографія. Дніпропетровськ: ДДУВС, 2008. С. 152–155.
4. Петков В.П. Управління виховно-виправним процесом: дис. ... докт. юрид. наук. Харків, 1998. Богатирьов І.Г. Українська пенітенціарна наука: монографія. Дніпропетровськ: ДДУВС, 2008. С. 135–138.
5. Наливайко В.С. Кримінологічні проблеми ресоціалізації осіб, звільнених з місць позбавлення волі: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2000. Богатирьов І.Г. Українська пенітенціарна наука: монографія. Дніпропетровськ: ДДУВС, 2008. С. 105–107.
6. Сергєєв І.С. Теоретичні та практичні питання діяльності відділів спеціального обліку установ виконання покарань: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2000. Богатирьов І.Г. Українська пенітенціарна наука: монографія. Дніпропетровськ: ДДУВС, 2008. С. 130–132.
7. Яровий А.О. Проблеми соціальної адаптації неповнолітніх, звільнених з виховно-трудових колоній: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Харків, 2001. 210 с.
8. Степанюк А.Х. Актуальні проблеми виконання покарань (сутність та принципи кримінально-виконавчої діяльності: теоретико-правове дослідження): дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.08. Харків, 2002. 393 с.
9. Львовчкін В.А. Нормативно-правові та організаційні засади забезпечення реалізації в Україні міжнародних стандартів з прав і свобод засуджених до позбавлення волі: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Київ, 2002. 196 с.
10. Романов М.В. Правове регулювання заходів стягнення, що застосовуються до осіб, позбавлених волі: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Харків, 2002. 208 с.
11. Стефанов С.О. Організаційно-правові проблеми трудової зайнятості засуджених у місцях позбавлення волі: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Одеса, 2002. 191 с.
12. Галай А.О. Організаційно-правові засади формування та функціонування персоналу установ виконання покарання: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07. Київ, 2003. 215 с.

